

5. Substantivní kompozita skladu A-K-S

Substantivní kompozita skladu A-K-S (*čŕn-o-był-ъ) existovala už v praslovanštině, jak svědčí jejich výskyt v různých skupinách slovanských jazyků: čes. *černobyl*, rus. *чернобыл*; čes. *Vyšehrad*, jihosl. *Višegrad*; rus. *кочозор*, srb. *psoglav* (Shevelov 1956). Zvláštním jejich rysem je to, že jsou vždy maskuliny; je-li jejich zadní člen jiného rodu, dochází ke změně morfologické charakteristiky ve prospěch mužských o-kmenů: r. *чернозем*, bulh. *чернозем*, pol. *czarnoziem*. Praslovanská kompozita tohoto typu jsou přitom dvojího druhu:

(1) taková, která pojmenovávají substanci vyjádřenou zadním členem: *čŕn-o-zem-ъ „druh země“;

(2) taková, která pojmenovávají substanci odlišnou: *zolt-o-golv-ъ „druh tkaniny“.

Kompozita pojmenovávající substanci odlišnou (exocentrická) představují patrně strukturu původnější: mohla totiž vzniknout substantivizací bahuvrihiových kompozit adjektivních (*kriv-o-nog-ъ), která byla nesporně velmi produktivním typem adjektivních kompozit; jsou totiž doložena ve všech slovanských jazycích (Shevelov 1956). Substantivizaci bahuvrihiových adjektivních kompozit nám názorně dosvědčují vlastní osobní jména tohoto typu, např. *Svet-o-plk-ъ „mající mocné vojsko“. Takový bezformantový přechod mezi slovními druhy byl v době shodné jmenné deklinace jak substantiv, tak adjektiv snadný.

Endocentrický typ psl. kompozit skladu A-K-S (*čŕn-o-zem-ъ), vyskytující se dnes ve všech skupinách slovanských jazyků, měnil ovšem morfologickou charakteristiku ve prospěch maskulin rovněž. Zprostředkující úlohu pro takový přechod od exocentrik k endocentrikům mohla sehrát některá kompozita, která se dala interpretovat obojím způsobem. Bylo to možné například v botanické terminologii, která byla ostatně doménou takových kompozit. Např. *čŕn-o-koren-ъ se dalo chápat jako „rostlina s černým kořenem“, tedy jako vnější kompozitum, ale stejně dobře i jako „černý kořen“, tedy kompozitum vnitřní (Dickenmann 1934, 313). Tak byla otevřena cesta ke skládání exocentrických kompozit jako *čŕn-o-bor-ъ (rus. *чернобор*, srb. a chorv. *crno-bor*). Protože scházejí společné doklady z různých skupin slovanských jazyků na kompozita skladu A-K-S jiného rodu než maskulina, je pravděpodobné, že původní rodové omezení překročila tato kompozita teprve v samostatném vývoji jednotlivých slovanských jazyků.

Ve staré češtině maskulina obou typů převažují (*dobrodruh, dobrohost, novoměsíc // novměsíc, zlodruh, zlosyn...; ostropes, ostropezd...*) a nové do-

klady na přechod složeniny k maskulinům nejsou ještě vzácností: *bělořit, holobrad, veleryb // velryb...* Respektování původního rodu proto není ve staré češtině ještě časté: *dobrovóle, holohumno, malomoc, velryba (// velryb)...*

Tyto dva formálně shodné, ale sémanticky různé typy kompozit se dále vyvíjely rozdílně. Endocentrický typ (*dobrovóle*) sloužil sféře apelativní, kdežto exocentrický (*Svätopjlk*) se specializoval na onymii.

Osobních jmen tohoto typu vzniká velké množství: *Boleslav, Dluhovej, Dobrovaj, Drahoslav, Jaropjlk, Svätoslav, Väceslav, Velislav...* a také přechýlená ženská *Dobroslava, Drahomíra, Drahoslava ...* (Pleskalová 1998).

Také jména obyvatelská ústící pak v toponyma se jeví jako dynamický typ. Častá jsou tu pojmenování expresivní, posměšné přezdívky, charakteristické pro nejstarší sídelní území (Šmilauer 1960): *Hlúpohlavi, Holohlavi, Holonozi, Kratonosi, Lutohlavi, Mokronosi, Mokrousi...*, *Suchohrdly...* Těžiště dalšího tvoření exocentrik A-K-S leželo tedy v oblasti vlastních jmen. Vývoj bezafixálních exocentrik pak ve staré češtině ustal, neboť jejich místo zaujaly jednoznačnější složeniny sufixální.

Sufixální kompozita přinášející explicitnější informaci, protože sufix je zařazuje nikoli jen k rodu, ale také někdy k onomaziologické kategorii, jsou zčásti fundována složenými adjektivy bahuvrihiového typu (*zlatohlavý* → *zlatohlávek*), zčásti podobně jako bezsufixální kompozita skladu A-K-S substantivem a adjektivem (*psí hlava* → *psohlavec*). Ani sufixální útvary však nejsou zprvu vždy jednoznačné: typ A-K-S-ec pojmenovával jednak nositele znaku (*křivonosec*, podobně *bělokožec, býkohlavec, klabonosec, křivohubec, psohlavec // psíhlavec, zlatohlavec...*), jednak řídčeji tvořil složená pojmenování podle původu (*cuzozemec, jinozemec ...*).

Kompozita se sufixem *-ek* jsou veskrze nositelská: *črnohlávek, hrdopyšček, chudolázek, zlatohlávek...*

Kompozita se sufixem *-ník*: *pravokrevník, svatoskutečník, zlatohlavník, zlatopěnník, zloskvrník* jsou méně frekventovanými termíny.

Kompozita se sufixem *-ín/-ětn* jsou jména obyvatelská: *cuzokrajín, jino-krajín...; cuzokrajětn, cuzozemětn, staroměščeětn...*

Podstatně řidší jsou feminina: se sufixem *-(n)icě*: *holohumnicě, křivonosicě, zlatohlavnicě...* a *-ka*: *cuzokrajinka, cuzozemka, křivonoska, prostořečka...*

Vzácná jsou neutra: *blahoslavie, dobrověstie, milosrdie, ostropsie, zlatohlavie...*

Endocentrika byla aspoň omezeně produktivní v oblasti apelativ; využívalo se jich hlavně k účelům terminologickým. Klaretovy neologismy *črnokniha, divokozel, dlúhomyš, dobropán, holopéro, chytromuž...* zůstaly sice neuzuálními slovníkovými výtvy, ale přesto jsou symptomem jisté slovtvorné produktivity typu (Michálek 1989). Patří sem dále i jiné formace, např. *dobrozvěst* jako překlad slova *evangelium*. Svědectvím produktivity také i apelativního typu je skutečnost, že zadními komponenty se stávají i slova derivovaná: *prvopočátek, zloskutek...* Ojedinelé termíny jako *psiemucha, kozínoha* pak tento typ oboha-

cuji dále. Podle typického funkčního využití, jímž jsou nečetná vlastní jména místní a termíny, je zřejmé, že postavení typu je ve staré češtině spíš periferní.

Ve střední době pak tvoření těchto vlastních jmen ustává a vznikají jen ojedinělá pojmenování apelativní jako *mateřídouška* nebo (nář.) *štitroba* (ze *tščí *útroba*). V těchto dvou případech je slovotvorným postupem jakoby juxtapozice, umožněná ovšem singulárovou deklinační homonymií předního členu. Ačkoli slovníky střední doby (Veleslavín, Komenský) neuvádějí žádné jednoznačné doklady o postupujícím rozvoji typu, je zřejmé, že ani v této době nestagnoval. Svědectví o tom přináší slovník J. Dobrovského, který uvádí řadu nových kompozit dříve nedoložených: *bělohřtěk*, *celosedlák*, *křivodrev*, *ostrobýl*, *pravokout*, *prvomučedník*, *starosvat*, *světlomuška*, *zloduch*, *zlozvuk*, *živobýl*. Tyto formace nelze ještě považovat za výsledky obrozenského programového obohacování slovní zásoby, protože Dobrovský jak známo vycházel z objektivního úzu a voluntaristické doplňování slovní zásoby neuznával. Různorodý charakter zadních členů přitom dosvědčuje produktivitu těchto endocentrik. Dobrovský však patrně přináší svědectví i o oživení produktivity exocentrik: *bílolist*, *krasolístek*, *ostropysk*, *zlatolist*...

Sufixální typy A-K-S-suf. střední doba uchovává, ale nerozmnožuje je nijak podstatně: u Veleslavína je doloženo navíc *holobrádek*, u Tomsy *bělohlávek* a *bělohoubek* a teprve slovník Dobrovského přináší nová svědectví o trvalé živosti typů: se sufixem *-ec*: *bělokožec*, *kozonožec*, *malověrec*, *novověrec*, *starověrec*, *volnověřec*, se sufixem *-ek*: *hrdopýšek*, *zlatořtek*, *žlutořtek*, se sufixem *-ka* *bělozářka*.

Typ endocentrik (např. *kosočtverec*) byl pak samozřejmě využit Jungmannovou generací při záměrném obohacování slovní zásoby a nové formace spontánně vznikaly i později. Jeho produktivita trvá dodnes. Puristická jazyková teorie minulého století (např. Vorovka 1896) proti těmto formacím vystupovala, protože je považovala za kalky kompozit německých. Neměla však pravdu, protože zdaleka ne všechny takové složeniny vznikly napodobením německých předloh. Avšak existence německých složenin typu *Großstadt* byla tehdy nesporně důležitým faktorem, který zděděnou produktivitu našeho typu oživil a výrazně podpořil.

Teprve F. Trávníček (Trávníček 1936) přišel v našem století k závěru, že tato kompozita vznikají pod tlakem systému a že jsou potřebná. To byl ovšem už jen ústupek jazykové teorie nepopíratelné skutečnosti: endocentrická kompozita tohoto složení představují v našem století produktivní typ (Bozděchová; Mejstřík 1986) a vykazují i v současnosti trvalý vzestup: *dávnověk*, *kosočtverec*, *maloměsto*, *maloročník*, *novogotika*, *novověk*, *plnovous*, *rovnováha*, *rychlodráha*, *starověk*, *stejnokroj*, *šerosvit*, *velkofilm*, *velkoměsto*, *zlozvyk*... Velká pestrost předních členů (nejčastější jsou *velko-*, *malo-*, *rychlo-*, *novo-*, *staro-*, *dobro-*, *zlo-*, dále *bělo-*, *blaho-*, *bystro-*, *černo-*, *čisto-*, *dávno-*, *draho-*, *koso-*, *kraso-*, *libo-*, *milo-*, *modro-*, *němo-*, *ostro-*, *plno-*, *pravo-*, *prasto-*, *prvo-*, *stej-*

no-, sucho-, svato-, truchlo-, veselo-, vysoko- aj.; přední člen *vel(e)-* už nabyt povahy prefixu), a různorodá, primární i odvozená povaha členů zadních jsou svědectvím o výrazné produktivitě typu v nové češtině; typ zdaleka nepředstavuje jen kalky; např. formace *dávnověk, kosočtverec, starověk, stejnokroj, šerosvit, zlozvyk...* nejsou — vzdor širším možnostem kompozice slovních druhů A-S v němčině (viz např. Kaiser 1980) — přímé kalky z němčiny. Tento typ také daleko překračuje někdejší terminologické potřeby. Širokou produktivitou typu *velkoměsto* se čeština (a slovenština) odlišily od ostatních slovanských jazyků (Šlosar 1999).

Doménou vnějších kompozit zůstala odborná terminologie a zde vznikají nečasté nové formace, jako *bělotrn, dobromysl, krásnoočko, nízkokmen, ostrolist, vysokokmen*. Terminologický charakter nemají jen ojedinělé kalky jako *modrovous*. Jejich funkci plní produktivní typy kompozit sufixálních.

Ze sufixálních typů se v nové češtině nejvíce uplatňují maskulina se sufixem *-(n)ík*, jistě proto, že mají paralelní fundaci ve složených adjektivech (viz kap. 10): *cizopasník, dobrovolník, chladnokrevník, křivopřísežník, lehkomyslník, licoměrník, rovnoběžník, různoběžník, teplokrevník, zlomyslník...*, u řady termínů však tato alternativní fundace schází: *kosodělník, kosouhelník, lichoběžník, lichokopytník, pravoúhelník, sudokopytník...*

Méně je zastoupen typ se sufixem *-ec*: *cizozemec, hrubokožec, jinověrec, plochohřbetec, pravověrec, rudokožec, těžkooděnc, tlustokožec, tvrdohlavec, žlutokožec...* Převahu v něm mají termíny, ale tvoření se neomezuje jen na ně.

Zcela ve stínu těchto sufixálních typů jsou kompozita na *-ek*: *bělohlávek, černoohlávek, holobrádek, levoboček, zlatohlávek...*

Mezi řídkými femininy jsou nejpočetněji zastoupena kompozita se sufixem *-ka*: *dutohlávka, křivonoska, malorážka, plavovláška, rusovláška, šikmo-očka, tmavovláška, zlatovláška*. Ojedinělé jsou termíny uváděné Bozděchovou, jako *červenopeřice, pestrokřídlice* (Bozděchová, 54). (U mnoha ze sufigovaných formací je systémovou oporou možnost paralelní motivace bahubrihiovými složeninami adjektivními.)

Staročeský materiál ukazuje, že i původnější exocentrika měla periferní povahu, což se obráží jejich uplatněním v oblasti vlastních jmen osobních a obyvatelských (zde často s expresivním zabarvením). Na základě tohoto parasystému vznikala pak i místní jména založená na jménech obyvatelských. Endocentrická kompozita se uplatňovala v terminologii a v intelektuální slovní zásobě. Teprve ve staré češtině překročily oba typy postupně původní rodové omezení. Ve střední době se tyto typy neuplatňují už v oblasti vlastních jmen, dochází tedy k redukci produktivity; apelativa však v omezené míře vznikají dále. Teprve v poobrozenské době překročil typ endocentrik terminologický okruh a stal se velmi produktivním. Jistou úlohu přitom sehrálo kalkování z němčiny. Ačkoli tento vývoj byl proto odmítán puristickou jazykovou teorií, pokračoval dále a překračoval výrazně rozsah kalkování. Naproti tomu exocentrika zůstala omezena na terminologické okruhy i nadále.